

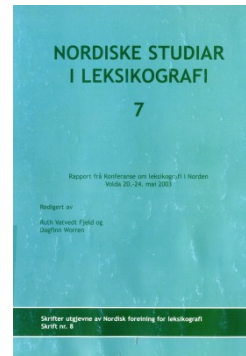
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Historisk ordbok med spesiell nutidsanknytning

Forfatter: Carl-Erik Lundbladh

Kilde: Nordiske Studiar i Leksikografi 7, 2005, s. 267-278
Rapport frå Konferanse om leksikografi i Norden, Volda 20.-24. maj 2003

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Carl-Erik Lundbladh

Historisk ordbok med speciell nutidsanknytning

Many words in use have traces of earlier senses. These may seem conspicuous and odd to their users, and a dictionary designed for describing them would probably serve a need. In this article examples of semantic traces are given, and methods of discovering them in some Swedish dictionaries are described.

En ordbok kan inskränkas på olika sätt i fråga om behandlingen av ordförrådet. Här skisseras ett sätt för en historisk ordbok att utgå från den moderna språkbrukaren och låta urvalet inriktas på ord i nuspråket med betydelsemässiga egenheter.

På något sätt är en historisk ordbok alltid knuten till sin nutid, bokens tillkomsttid, t.ex. som resultat av en nutids forskning eller som anpassning till en nutids ekonomiska situation. Historiska ordböcker kan också vara knutna till sin nutid genom att beskriva ett modernt centralt ordförråds äldre, ursprungliga eller döda betydelser eller genom att beskriva ord som nu inte längre finns. Exempel på en svensk historisk ordbok präglad av forskningstraditionen vid förra sekelskiftet är periodordboken Söderwall (1884-1918). Exempel på historiska ordböcker som behandlar vid redigeringen moderna ord är SAOB (som också tar upp äldre nysvenska ord och döda betydelser) och den etymologiska ordboken Hellquist (1948). Dahlgren (1850-55) beskriver vid redigeringen föråldrade och döda ord.

De flesta etymologiska och historiska ordböcker begränsar sig till språket efter en viss tid och ofta till skriftspråk. De beaktar sällan ordens vanlighet och många tar även upp namn. De strävar inte sällan efter att vara fullständiga men kan eller skulle naturligtvis kunna vara inriktade på speciella fackspråkliga sfärer, t.ex. juridiskt språk, eller ett på annat sätt avgränsat ordförråd, t.ex. nyord, främmande ord, arvord, dialekter, internationella ord, slang o.dyl.

En möjlighet att inskränka behandlingen vore att fokusera på ord med spår från äldre skeden i språket och därmed egenheter i användningen som kan förväntas väcka nyfikenhet hos den som är ordhistoriskt intresserad.

Samlar man ord med semantiska spår och beskriver i en ordbok får man en bok som vänder sig till den som redan är intresserad och ställer frågor om ordhistoria, men man utesluter ju inte den som vill upptäcka något nytt, upptäcka sådant som finns men inte är påfallande i det vardagliga språkanvändandet. Spåren kan dels vara stelnade ordanvändningar som avviker från ordets vanliga betydelse (förstenade betydelser eller arkaismer; se nedan), dels ursprungliga egentliga betydelser som bleknat eller försvunnit men röjs genom avledningsförhållanden till andra ord (*duka bordet* ursprungligen 'täcka bordet (med duk)', *tarvlig* 'lumpen', 'nedrig' men ursprungligen avledning av *tarva* 'behöva', *skicklig* 'mycket duktig' men ursprungligen avledning av *skick* 'tillstånd'; 'gott uppträdande' (*Det är oskickligt att spotta på trottoaren*)). Ordboken skulle också behandla vad man kan kalla betydelsecitat, nämligen ord och betydelser som bara eller nästan bara «lever» i ännu sjungna visor eller ännu lästa dikter o.dyl., t.ex. *fiät* 'steg' (*Natten går tunga fiät*) eller är kända från citat, t.ex. *usling* i betydelsen 'stackare' i Bengt Lidners dikt Spastaras död (*Varhelst en usling finns är han min vän, min bror*).

I det följande beskrivs mer ingående vad man kan kalla förstenade betydelser. Det är semantiska spår från ordhistorien som kan betraktas som betydelsemässiga arkaismer. Det visas också några hjälpmedel för att upptäcka och samla de här orden.

När man talar om arkaismer tänker man mest på ord, ordformer eller syntaktiska kon-

struktioner som tidigare varit normala och nu lever kvar hos en äldre generation eller som mer eller mindre fasta uttryck, alltså formella arkaismer, t.ex. ordet *änskönt*, eller konjunktiver, t.ex. *leve Norge*. Men för en historisk ordbok med semantiska spår bör betydelsemässiga arkaismer sökas, dvs. betydelser som är mer eller mindre förstenade i förekomst vid sidan av en gängse betydelse eller flera gängse betydelser. Graden av förstening kan variera från isolerad och stelnad användning inom en stilistisk eller ämnesmässig sfär till absolut förstening eller fossilisering. Vid stelning är betydelsen mer eller mindre levande eller genomskinlig. Vid fullständig förstening är lexemet, dvs. ordet i betydelsen, egentligen dött; det uppträder i en fras utan att ordets egen betydelse förstås.

Nedan ges några exempel på förstenade betydelser ordnade efter grad av förstening. För vart och ett beskrivs först den nutida, gängse betydelsen, därefter den förstenade och till sist förklaras hur de båda betydelseerna förhåller sig till varandra eller hur de har uppstått.¹ Först behandlas några ord som lever fastän begränsade till fackspråk (A), därefter ord som egentligen är döda men förekommer i idiom i fackspråk (B). Under C förtecknas några allmänspråkliga ord som har visst liv men som språkbrukaren kanske ansluter till ett annat ord eller en annan betydelse hos samma ord. Orden under D tillhör också allmänspråket och är mer förstenade än dem under C; de är egentligen döda. Orden under E har en betydelse som inte missuppfattas, men språkbrukaren kan antas söka en anknytning till en annan betydelse, förmodligen utan att lyckas. Orden under F slutligen kan väcka undran på grund av en ursprunglig bildlig betydelse som språkbrukaren inte längre kan aktualisera.

A. Lever i fackspråk

1. bord

- 'möbel bestående av vågrät skiva uppburen av ben, avsedd att ställa saker på eller sitta vid för att äta eller arbeta o.dyl.'
- Förstening: 'bräda', 'planka' *bordet närmast kölen*.
- Betydelsen 'bräda', 'planka' är äldst och lever kvar isolerad i den specialiserade, fackspråkliga användningen om bräda i ytterbeklädnaden på båt. Beteckningen för möbeln är ursprungligen också en specialisering, nämligen om den bräda som utgör bordsskiva. Denna betydelse har senare utvidgats till att avse hela möbeln.

2. rar

- 'älskvärd', 'älsklig', 'intagande'.
- Förstening: 'sällsynt' *rara växter, rara mynt*.
- Den numera vanliga betydelsen 'älskvärd' har utvecklats ur 'sällsynt'. Den som man tycker mycket om har inte sin like och med en underdrift kan man säga att den är sällsynt. Betydelsen 'sällsynt' har isolerats och stelnat i fackspråklig användning.

B. Eg. dött men förekommer i idiom i fackspråk

1. sprängd

- 'som har sprängts i bitar', av *spränga* 'få att springa i bitar', 'komma att explodera'.
- Förstening: 'beströdd med salt', bildning till *spränga* 'bestro (med salt)' *sprängd anka*.
- När man beströr något med salt, får man saltkornen att «springa», dvs. 'studsa eller fara

upp eller omkring'. För att beskriva vad personer eller djur gör används *springa* i en ännu äldre betydelse 'hoppa', även den förstenad i t.ex. *springa upp på stolen* men mer levande i *språng* 'hopp' (*ett språng över diket, glädjesprång*). *Spränga* kunde förr också användas i uttrycket *spränga sig med vigvatten* 'bestänka sig med vigvatten'; man får vattendropparna att springa eller fara omkring. Den förstenade betydelsen hos *sprängd* är egentligen död.

2. stat

- 'rike'.
- Förstening: 'ranson', 'tilldelning' (av mat) i *foderstat*.
- En ursprunglig betydelse hos *stat* är 'ställning', 'tillstånd', 'situation'. Jämför engelskans *state*. Därur har det utvecklats en användning för att ange förteckning el.dyl. som åskådliggör hur något är inrättat eller ordnat, t.ex. som instruktion för hur något ska skötas eller hur utspisning ska ske. Den förstenade betydelsen är egentligen död.

C. Med visst liv men ev. med anslutning till annan betydelse eller annat ord

1. bänk

- 'enkel, hård sittmöbel för flera personer'.
- Förstening: 'vall eller upphöjning av jord eller sand' i *mullbänk, drivbänk*.
- Ordet, som ursprungligen är identiskt med *bank* som i *sandbank*, betecknade förr en vall eller upphöjning utefter nedre väggen i boningshus (för att hindra köld eller drag). Detta var den ursprungliga mullbänken, vars beteckning senare har kommit att användas bildligt om snus inlagt under läppen. Man la en bräda på jordvallen utefter väggen för att sitta bekvämare och kom omsider att använda ordet *bänk* i utvidgad betydelse om en flyttbar möbel som består av sittbräda och ben eller underrede. Den numera vanliga betydelsen har i sin tur använts i utvidgningar, t.ex. *arbetsbänk, diskbänk*, och i specialiseringen *skolbänk*, som senare utvidgats till att beteckna en stol och (sammanhängande) bord för skolelev. Ursprungligen betecknade *skolbänk* en vanlig bänk vid vilken eleverna satt på pallar och hade bok och skrivtavla på. Den förstenade betydelsen hos *bänk* i *drivbänk* och *mullbänk* har visst liv, fast missuppfattas kanske som utvecklad ur beteckningen för sittmöbeln.

2. fart

- 'hastighet' *farten var 80 km/tim*. Denna betydelse förknippas väl också med sådana exempel som *han kom i en ryslig fart* eller utrop som *vilken fart*. Betydelsen innebär en beskrivning av relationen mellan tillryggalagd vägsträcka och tid. Emellertid skulle en äldre betydelse 'färd' vara möjlig i de senare exemplen.
- Förstening: 'färd' *hejda någon* (eller *sig*) *mitt i farten*. Betydelsen finns också hos ordet som senare led i sammansättningar, t.ex. *nedfart, sjöfart*.
- Ordets betydelse har utvecklats från 'färd', 'verksamheten att färdas' till specialiseringen 'färd i förhållande till tid', 'hastighet'.

3. för

- Bl.a. 'motsvarande' *handla för 100 kronor*, 'med anledning av' *tack för hjälpen*, 'med tanke på' *vital för sin ålder*.

- Förstening: 'i läge vid framdelen av', 'framför' *spänna hästen för vagnen, stå för dörren, ta det säkra för det osäkra; förgrund, förgård.*
- Den mer konkreta betydelsen 'framför' är sannolikt den äldsta och ursprungliga, numera inskränkt till isolerad användning i vissa idiom och sammansättningar. Ordet har tidigt kommit att användas för att beskriva ett bildligt 'framför', t.ex. 'i stället för' (*välja någon (fram)för någon annan; vad får jag för 100 kronor*), och vidare till en alltmer abstrakt betydelse, t.ex. *handla för 100 kronor* eller betydelsen 'som', 'såsom' i *anse någon för en vän.*

4. gård

- 'lantegendom med byggnader', 'öppet område i anslutning till byggnad, omgivet av hus eller stängsel'.
- Förstening: 'stängsel' i *gårdsgård, skärgård* («stängsel» av skär), *tandgård* («stängsel» av tänder).
- Ordets äldsta betydelse är 'stängsel'. Det har metonymiskt kommit att användas om det som stängslet inhägnar. Den äldre och förstenade betydelsen är isolerad i vissa sammansättningar.

5. kontor

- 'rum avsett för en firmas eller persons administration eller skrivarbete'.
- Förstening: 'litet rum avsett för förvaring av husgeråd eller kläder o.dyl.', 'förvaringsrum', särskilt i *vindskontor, källarkontor.*
- Ordet är lånat från franskan (*comptoir*), där den ursprungliga betydelsen är 'räknebord', 'disk'. Härur har det i bl.a. svenskan utvecklats betydelsen 'kista', 'förvaringsskåp' och vidare 'rum med förvaringsskåp', 'förvaringsrum'. Utvidgningen till betydelsen 'rum med räknedisk' och den vanliga betydelsen 'rum för skrivarbete o.dyl.' ligger lite närmare den ursprungliga betydelsen i franskan. Den förstenade betydelsen är väl distinkt bredvid den gängse men förekommer knappast utom i sammansättningar.

6. kuvert

- 'brevomslag'.
- Förstening: 'tallrik(ar) med tillbehör av kniv, gaffel, sked, glas, servett o.dyl. avsett för en person' *varje kuvert vid måltiden kostade 500 kronor, bordskuvert.*
- Båda betydelseerna har sitt ursprung i franskan *couvert* 'täckt', perfekt particip av *couvrir*. Brevomslaget täcker brevet och duken täcker bordet. För den idag mindre vanliga betydelsen har man gjort en utvidgning; man beskriver allt som hör till dukningen för en person.

7. mod

- 'tapperhet'.
- Förstening: 'humör', 'sinnesstämning' *vara vid gott mod, i hastigt mod, med berått mod; vredesmod, tålomod.*
- Betydelsen 'tapperhet' är en yngre specialisering och sannolikt ett betydelselån från lågtyskan. Betydelsen 'sinnesstämning' är isolerad till vissa idiom och sammansättningar.

8. skoj

- 'kul', 'rolig(t)' (som adjektiv) *vad skoj att få vara med, ha (lite) skoj*, eller 'skämt' (som substantiv) *på skoj*. Verbet *skoj* har huvudsakligen betydelsen 'skämta' *jag bara skojade, han försökte skoja till det, det här är inget att skoja om.*

- Förstening: 'lurendrejeri' (som substantiv) *vad är det här för skoj*. Betydelsen finns också i *skojare* 'lurendrejare' (*råka ut för en skojare*) och i *skojeri*.
- Verbet *skoj* har som äldst betydelsen 'vandra omkring' och senare 'lura'. Härur kommer specialiseringen 'lura med hjälp av skämt', som har utvidgats till 'skämta'. Betydelsen 'lurendrejeri' lever ett isolerat liv i mer eller mindre stelnade uttryck och i avledningar, där ordet väl i viss mån sammanhålls med *skoj* 'kul'.

9. skäl

- 'anledning', 'bevekelsegrund', 'orsak' *han kunde av olika skäl inte komma, svepskäl*.
- Förstening: 'urskillning', 'förstånd', 'sans', 'medvetande', som avledningsbas för *oskäligen* (*oskäligen djur*) och i sådana uttryck som *inte vilja ta skäl, utan alla skäl*.
- Ordet är ursprungligen, liksom *skäl* i *vägskäl*, en bildning till *skilja*. Av olika specialiseringar och utvidgningar har betydelsen 'orsak' blivit den tydligaste och vanligaste. Den förstenade betydelsen 'förstånd' är död utom i idiomerna, där ordet kanske i viss mån ansluts till *skäl* 'anledning'.

10. vrång

- 'ovänlig', 'arg', 'vred'.
- Förstening: 'oriktig', 'felaktig' som förled i sammansättningen *vrångstrupe* i uttrycket *sätta i vrångstrupen*.
- Både betydelsen 'ovänlig', 'arg' och 'oriktig', 'felaktig' är utvecklade ur en ursprunglig betydelse 'vriden' (den arge är ving, tvär och bångstyrig). Betydelsen 'vriden' finns förresten också hos ordet *vred* (den som är arg blir vriden i ansiktet). I engelskans *wrong* har betydelsen 'felaktig' blivit den vanliga, men den är hos oss förstenad och lever möjligen, fast då bara svagt.

D. Eg. dött men förekommer (i idiom, sammansättning eller avledning och) med anknytning till annat ord eller annan betydelse

1. bål

- 'kropp (utom huvud och lemmar)' (som substantiv).
- Förstening: 'stor' (som adjektiv) i *bålgeting* (en stor insekt som liknar en geting).
- Adjektivet *bål* är dött i riksspråket. Det finns dock som relict i sammansättningen *bålgeting*. Förleden sammanförs väl idag med det ord *bål* som betyder 'kropp'.

2. draga

- 'släpa'.
- Förstening: 'bära' i avledningen *dragare* i *vapendragare*.
- Betydelsen 'bära' är inlånad från medellågtyskan (tyska *tragen*) och är nu död men förekommer förstenad i *vapendragare*.

3. håll

- 'urgröpfung' (som substantiv).
- Förstening: 'urholkad' (som adjektiv) i bl.a. *hålrum* 'ihållighet', 'kavitet', *hålväg* 'djupt liggande, trång väg', *hållög* 'med insjunkna ögon'.

- Adjektivet är det äldsta ordet och substantivet är en bildning till det. Orden har väl sedan länge uppfattats som ett och samma. Det finns inte längre någon känsla för att det ena skulle vara ett adjektiv; adjektivet *hål* är dött, men i vissa sammansättningar har vi det som fossil.

4. kok

- 'mängd mat som lagas på en gång'.
- Förstening: 'omgång' i uttrycket *ett kok stryk*.
- Ordet *kok* i det idiomatiska uttrycket *ett kok stryk* härrör från ett annat ord, nämligen *kåk*, som ju nu betyder '(gammalt och slitet) hus', 'fängelse' men förr betydde 'skampåle', 'ställning för schavottering'. Att *kåkstryka* någon var att ge någon spöstraff vid skampåle. Ur *kåkstryka* utlöstes *kok* som kom att anslutas till det *kok* som hör till matlagings verbet *koka* och förbindelsen med *kåk* 'skampåle gick förlorad. Ordet *kok* i *ett kok stryk* har alltså helt anslutits till ett ord med likartad form, men det gamla ordet är kvar som ett fossiliserat spår, röjt i den isolerade användningen i uttrycket *ett kok stryk*.

5. kvick

- 'snabb'; 'snabbtänkt och rolig'.
- Förstening: 'levande' i *kvicksilver*, *kvickrot*.
- Den ursprungliga betydelsen 'levande' är tydligare i bl.a. sådana uttryck från förr som *sätta* (eller *döma*) *någon kvick i jord* 'begrava någon levande', 'döma någon att begravas levande'. Egentligen är betydelsen död men har lämnat spår i sammansättningar som *kvicksilver* och *kvickrot*, där *kvick* väl dock ansluts till betydelsen 'snabb'.

6. par

- 'enhet av två likartade eller samhöriga företeelser'.
- Förstening: 'som förekommer i jämt antal', motsatt: 'udda' i *partåg* (använt om djur).
- Det fanns förr ett adjektiv bredvid substantivet *par* (*ett par*). Adjektivet är förstnat i *partåg* men har annars försvunnit ur svenskan. 1663 kunde man emellertid skriva *Lät* (dvs. *låt*) *honom [...] heemligen räkna [pengarna], sedan spör honom til, om the äre vdde eller pare*. Både substantivet och det döda adjektivet *par* har sitt ursprung i ett latinskt adjektiv *par*, som betyder 'lika'.

7. person

- 'människa', 'individ'.
- Förstening: 'roll' (i skådespel) *personer* (som rubrik för rollista); 'skepnad', 'gestalt' i *egen hög person*.
- Ordets ursprungliga betydelse är 'mask' (som skådespelare bar). Härur har de andra betydelserna utvecklats, sannolikt först det som nu är ett knappt märkbart, fossiliserat spår ('roll') och därur 'individ'.

8. resa

- 'färd'.
- Förstening: 'gång' *första* (eller *andra* etc.) *resan stöld* (eller *mord* etc.); *sju resor värre*.

- Ursprungligen betydde ordet *resa* 'uppstigning', 'uppbrott' men har nu mest betydelsen 'färd', ur vilken det har utvecklats betydelsen 'tillfälle', 'tidpunkt', 'tidsperiod', 'gång', som emellertid idag förekommer nästan bara i fråga om brott. En liknande utveckling från 'färd' till 'tillfälle' finns också hos ordet *gång*. Jämför *livets gång* och *en gång hände något konstigt*.

9. skrot

- 'metallbitar'; 'något värdelöst'.
- Förstening: 'oäkta metall' i *skrot och korn*.
- Ordet är en bildning till ett verb med betydelsen 'skära'. Det som skars bort, skrotet, var det mindre värdefulla. I uttrycket *skrot och korn*, som numera används i betydelsen 'halt' (*av samma skrot och korn* 'av samma halt rätt igenom'), betecknade *skrot* ursprungligen (halten av) oäkta metall i guld- eller silvermynt och *korn* den värdefullare, ädla metallen. Denna betydelse är nu död men fossiliserad i idiomet *skrot och korn*.

10. smal

- 'som har ringa bredd'.
- Förstening: 'liten', 'obetydlig' *en smal sak*.
- Betydelsen 'liten' är ursprunglig hos ordet (jfr engelskans *small*). Den är död i svenskan men förstened i idiomet *en smal sak*, där väl ordet med mer eller mindre tillfredsställelse ansluts till den gängse betydelsen.

11. stav

- 'käpp'; ordet betecknar också streck i ett runtecken.
- Förstening: 'tecken', 'skrivtecken', som senare led i *bokstav*.
- Betydelsen 'tecken', 'skrivtecken' är en allmännare betydelse av *stav* i utvidgad användning om hela runtecknet, inte bara ett streck i tecknet. Denna betydelse 'tecken' är egentligen död men finns alltså fossiliserad i *bokstav*.

12. supa

- 'dricka mycket alkohol'.
- Förstening: 'äta «supanmat», 'äta soppa', i avledningen *supare* i sammansättningen *kålsupare* i uttrycket *lika goda kålsupare*.
- 'dricka' är en gammal betydelse hos *supa* som dels har specialiserats till 'dricka mängder av alkohol', dels utvidgats till 'äta soppa', en betydelse som sedermera har försvunnit men alltså finns som förstened lämning i *kålsupare*.

13. tapet

- 'väggbeklädnad av papper eller textil'.
- Förstening: 'bordduk' *komma på tapeten*.
- Ordets ursprungliga betydelse är 'textilvävnad'. Sådana hängdes på väggarna eller lades som duk på bord. Uttrycket *att komma på tapeten* var ursprungligen en metaforisk beteckning för att bli föremål för förhandling eller diskussion; att komma på bordet, alltså förhandlingsbordet. Den förstenede betydelsen är död. Språkbrukaren försöker väl ansluta till betydelsen 'väggbeklädnad'.

14. tavla

- 'skiva med bild', särskilt 'målning'.
- Förstening: 'skiva' bl.a. i *ryggstavla* och *urtavla* samt i det bildliga uttrycket *göra en tavla* 'begå ett misstag'.
- Ordets ursprungliga betydelse är 'skiva'. Uttrycket *göra en tavla* betyder sannolikt ursprungligen 'skjuta bom så att skottet träffar utanför den markerade delen av skjuttavlan', 'träffa tavlan i stället för det på tavlan uppsatta målet'. Den förstenade betydelsen 'skiva' anknyts väl gärna till den moderna specialiseringen 'skiva med målning', kanske så att användningen i *ryggstavla*, *urtavla* osv. uppfattas som utvecklad ur den gängse betydelsen.

15. ty

- 'för' (samordnande konjunktion) *de sov i ett stall, ty det fanns inte rum för dem på härberget*.
- Förstening: 'det' *för ty fall, icke för ty, hjärnblödning med ty åtföljande talsvårigheter*.
- Ordet är ursprungligen en dativ singularform av *det*, som har kommit att huvudsakligen användas som samordnande konjunktion med kausal betydelse. Den ursprungliga betydelsen är död och användningen i *för ty fall* osv. försöker väl språkbrukaren anknyta till konjunktionen.

16. vacker

- 'skön', 'estetiskt tilltalande'.
- Förstening: 'rask', 'duktig' *ta skeden i vacker hand*.
- Den moderna betydelsen 'skön' är en tidig utvidgning från den nu döda betydelsen 'vaken', 'rask' till en närliggande betydelse; den som är rask och vaken är därmed också estetiskt tilltalande. I uttrycket *ta skeden i vacker hand* åsyftas den högra handen, som hos de flesta är raskare än den vänstra.

E. Egen, distinkt betydelse men ändå med förbryllande anslutning till annan betydelse**1. bössa**

- 'gevär'.
- Förstening: 'dosa' i *sparbössa*.
- Ordet *bössa* i betydelsen 'dosa' användes om uppfinningen som nu också kallas *gevär* och förr konstruerades med ett dosliknande eldrör. Denna betydelsespecialisering hos *bössa* blev så småningom ordets vanliga och nästan enda betydelse. Den förstenade betydelsen är väl distinkt; språkbrukare kan inte se något semantiskt samband med 'gevär'.

2. ro

- 'lugn', 'vila' *ta det med ro, sitta i lugn och ro*.
- Förstening: 'nöje', 'förmöjelse' *göra något för ro skull*. Betydelsen 'nöje' finns också i avledningsbasen till *rolig*.
- Den förstenade betydelsen 'nöje' har utvecklats ur den numera vanliga och äldsta 'vila'. *Ro* i betydelsen 'nöje' betecknade alltså tidigare sådant som man gör under vilan. Den förstenade betydelsen 'nöje' är död men finns i ett idiom och i *rolig*. Den förstenade bety-

delsen är distinkt och språkbrukaren lyckas inte ansluta till *ro* i betydelsen 'lugn', 'vila'. Ur språkbrukarens synpunkt men inte etymologiskt rör det sig alltså om två olika ord.

F. Ogenomskinlig, död bildlig användning

Under denna rubrik skulle även *skrot* (D9) och *tapet* (D13) ha kunnat tas upp, men de har beskrivits under D eftersom de är döda inte bara i sin bildliga användning utan också i källbetydelsen.

1. hampa

- Växten Cannabis Lin.
- Förstening: Den bildliga betydelsen 'hår' eller den utvidgade 'krage', i uttrycket *ta någon i hampan*.
- En persons hår kan liknas vid de långa fibrerna från hampväxten. Den förstenade betydelsen 'hår' är egentligen död men förekommer utan genomskinlighet i idiomet.

2. tunga

- 'organet i munnen som är viktigt när man talar'.
- Förstening: Bildligt för 'visare' i det bildliga uttrycket *vara tungan på vågen*.
- Tungan, dvs. visaren på en balansvåg, ger besked om vilken vågskål som väger tyngst. Så visar också ett parti som har s.k. vågmästarroll med sin uppfattning vart det lutar, hur beslutet kommer att bli. Möjligen missuppfattas ibland *tunga* i uttrycket *tungan på vågen* och tros vara 'tyngd', 'börda', som faktiskt är en betydelse hos ett annat, dött ord *tunga*, besläktat med *tung*. Lexemet finns i uttrycket *bära dagens tunga* (*Tesse sijste hafua arbetet en tima, och tw giorde them lika medh oss som haffua burit dagsens twnga och heta Matteus 20:12 i Nya Testamentet 1526*). Det parti som är tungan på vågen skulle alltså utgöra den tyngd som åstadkommer att det väger över åt endera hållet. Men det är sannolikt en felaktig förklaring av idiomet *tungan på vågen*, som har en motsvarighet på tyska i *die Zunge an der Wage*, där *Zunge* egentligen betecknar organet i munnen men används bildligt om visaren på vågen (DW:605).

Sökmöjligheter

Finns det någon chans att hitta dessa förstenade betydelser genom automatisk sökning? Inget ytligt, formellt drag gör det möjligt att finna orden i en databas, men med hjälp av beskrivningar i ordböcker finns vissa möjligheter. OSA, den digitala versionen av SAOB, finns allmänt tillgänglig (<http://spraakdata.gu.se/saob/>). Med dess hjälp kan man med tålamod och ihärdighet hitta förstenade betydelser. De som har tillgång till NEO i digital version bör kunna få några träffar, liksom de som använder den digitala utgåvan av Hellquists Svensk etymologisk ordbok (www.runeberg.org/svetytm). I OSA kan man tyvärr ännu inte söka på diskontinuerliga fraser och även enkel frassökning är krånglig eftersom man måste bläddra fram alfabetiskt från första ordet i strängen. Nedan ges några exempel på beskrivningsfraser, mest ur SAOB, som kan leda till en förstenad betydelse. Exempelsamlingen erbjuder en viss inblick i hur förstenade betydelser redovisas i ordböckerna men är inte uttömmande. Av

svenska ordböcker är det SAOB, NEO och Svensk etymologisk ordbok som, direkt eller i förbigående, redovisar förstenade betydelser (utan att det kallas så). Ingen mer än SAOB kan sägas ha det som sin uppgift.

Vid var och en av fraserna nedan ges efter ett streck exempel på ord med förstenad betydelse som har beskrivits med frasen. Hakparentes omger avbrott, tillägg eller momenthänvisning.

Fraser i SAOB

I SAOB är det ett stort antal beskrivningsfraser som anger ett ords inskränkta förekomst i sammansättning, uttryck eller i en viss betydelse som är intressanta. Fraserna leder inte undantagslöst till en förstenad betydelse utan kan naturligtvis också handla om böjningsformer eller uttal o.dyl. Exempelen 13-20 är reservationer i bruklighetsbeskrivningar, som också kan visa vägen till en förstenad betydelse.

1. «nästan bl. ss. senare led i ssg» (nästan blott såsom senare led i sammansättningar) – *bord* i *centerbord*
2. «utom i vissa ssg» – betydelsen 'stor', 'grov' hos *bål* i *bålgeting*
3. «bl. i ssgn» (blott i sammansättningen) – *bänk* i *mullbänk*
4. «nästan bl. i ssg» (nästan blott i sammansättningar) – *bänk* i *drivbänk*, *kallbänk*
5. «i ssgna» (i sammansättningarna) – betydelsen 'stängsel' hos *gård*
6. «vard., fullt br. [...] i uttr.» (vardagligt, fullt brukligt [...] i uttrycket) – den bildliga betydelsen 'hår' hos *hampa* i uttrycket *hugga* el. *gripa ngn i hampan*
7. «numera bl. ss. förled i ssg – betydelsen 'som förekommer i jämt antal' hos adjektivet *par*
8. «numera nästan bl. (med fackspråklig prägel) om» – betydelsen 'sällsynt' hos *rar*
9. «numera nästan bl. (ofta ngt vard.) i uttr.» – betydelsen 'gång' hos *resa* i uttrycket *sju resor värre*
10. «i sht (o. numera nästan bl.) i uttr.» (i synnerhet ...) – *skrot* i det bildliga uttrycket *skrot och korn*
11. «numera företrädesvis i [moment]» – betydelsen 'skral', 'svag' hos *slät*
12. «äv. (o. numera företrädesvis)» – betydelsen 'förteckning' hos *stat*
13. «utom i vissa fasta förb. numera bl.» – betydelsen 'sidovägg i båt' hos *bord* i *babord*, *styrbord*, *inombords*
14. «numera knappast br. utom ss. senare led i vissa ssg» – betydelsen 'färd' hos *fart*
15. «numera nästan bl. [...] jfr dock [moment]» – betydelsen 'dosa' hos *bössa* i *sparbössa*
16. «numera bl. (utom i [moment]) ss. första led i ssg» – betydelsen 'ihållig' hos adjektivet *håll*
17. «föga br. utom i vissa» – betydelsen 'framför' hos *för*
18. «[korstecken] utom i [moment]» – förstenad betydelse hos *mod*, *skäl*
19. «[korstecken]; se dock [moment] [...] (fullt br.)» – *ro* i uttr. *för ro(s) skull*

Undantagsvis kan ett uttryckligt påpekande om ett semantiskt spår förekomma, t.ex. i översikt av betydelser:

20. «där denna grundbet. alltjämt (mer l. mindre tydligt) skimrar igenom» – betydelsen 'framför' hos *för*

Fraser i Hellquist

Hellquist (1948) har ett tydligare, mer direkt och mindre formaliserat sätt att peka på spår:

1. «kvarlever i» – betydelsen 'färd' hos *fart* i *nedfart*
2. «i bet. ['bära'] t.ex.» – *draga* i avledningen *dragare* i *vapendragare*
3. «Betydelsen ['levande', 'livlig'] ingår i flera sammans., t.ex. *kvickrot*»
4. «bevarar den äldre betydelsen av» – betydelsen 'täcke', 'duk' hos *tapet*
5. «eg. [...] kvar i sv.» – betydelsen 'det' hos *ty* i uttrycket *i ty fall*
6. «i uttr.» – betydelsen 'hår' hos *hampa*
7. «dock eg. ombildning av» – betydelsen 'omgång' hos *kok*

Fraser i NEO

1. «mest i fråga om» – betydelsen 'gång' hos *resa*
2. «i frasen» – speciell betydelse hos *ro* i uttrycken *för ro(s) skull*, *för nöjes skull*
3. «i vissa uttr. [betydelse]» – betydelsen 'lätt och enkel' hos *smal* i uttrycken *det är en smal sak*, *prisa sin smala lycka*
4. «nästan enbart perf. part» – *spränga* i betydelsen 'bestro med salt' i *sprängd anka*

Värdet av en ordbok med semantiska spår

Förutom att vara till nytta och glädje för den ordhistoriskt intresserade kan en samlad redovisning av förstenade betydelser vara en exempelbank som för den semantiska forskningen visar beaktansvärda fenomen. Att förklara förstenad betydelse är ofta detsamma som att förklara förbryllande ordanvändning. Det visar sig hur betydelser kan förekomma i olika grad, begränsade till en sfär, ett idiom, ett sammansättningsled eller en avledningsbas. Det röjs också fraser med egen betydelse hos helheten, där betydelsen hos ett ingående ord kan ha helt försvunnit. De andra orden med semantiska spår av äldre betydelse som här har exemplifierats bara inledningsvis och i förbigående (alltså äldre ord och betydelser i numera använd litteratur (*ffät*), betydelsecitat (*usling*) och ord som genom avledningsförhållanden röjer en ursprunglig eller förbleknad betydelse – *tarvlig*, *skicklig*), är sannolikt också vad ordhistoriskt intresserade och fler kan ha glädje och nytta av att finna beskrivna i en ordbok.

Litteratur

- Dahlgren, F.A. 1850-55. *Ordbok öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket*. Fotolitografiskt återgivande 1961 av första upplagan. Lund: Rahms. 1973.
- DW = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Band 16. Leipzig: Verlag von S.Mirzel. 1954.
- Hellquist, Elof 1948 [1920-1922]. *Svensk etymologisk ordbok*. 1-2. Tredje upplagan. Lund.
- Lundbladh, Carl-Erik 2003. Förstenade betydelser. I: *Grammatik i fokus. Festskrift till Christer Platzack 18 november 2003*. Volym I. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*, 1995-96. Höganäs.

SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*. (Svenska Akademiens ordbok) 1898-. Lund: Gleerups universitetsbokhandel (i distribution).

Söderwall, K.F. 1884-1918. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*. Lund. (Jämte supplement)

Noter

1. Beskrivningen av förstenade betydelser är en bearbetning och kategorisering av beskrivningen i Lundbladh (2003).